

KM Hergebruik betekent niet altijd dat een gebouw verloren gaat. Een voorbeeld zijn de ongeveer 2.000 betonnen platen van elk 8 m² die gebruikt zijn bij de bouw van de Kerenzerberg-tunnel, die we aan verschillende projecten konden toewijzen. Een deel van die platen wordt hergebruikt voor de vloer van de hal van het Juch Areal-project dat momenteel wordt uitgevoerd door Graber Pulver Architects, dat die prijsvraag heeft gewonnen.¹⁵ Het zou van een vooruitziende blik hebben getuigd als vanaf het begin rekening was gehouden met de mogelijke toekomstige bestemming van deze platen, die slechts twee jaar in gebruik waren tijdens de bouw van de tunnel. Op dit punt is onderwijs belangrijk. In samenwerking met de FHNW in Muttenz heeft Zirkular de CAS Zirkuläres Bauen opgezet, een cursus in circulair bouwen voor gevorderden, omdat we geloven dat we meer deskundigen nodig hebben, die verstand hebben van hergebruik en circulair bouwen en zich daarvoor willen inzetten. En zulke mensen hebben we over de hele linie nodig.¹⁶

Vertaling: InOtherWords, Maria van Tol

15

Ulrich Stüssi, 'Einmal Bricolage bitte: Neubau Recyclingzentrum Juch-Areal, Zürich', *TEC* 21 (2023).

16

Zie: zirkular.net/de/projekt/cas-zirkulaeres-bauen.

Embracing Impermanence

A Conversation with Marina Tabassum, Sadia Rahman and Priyanka Hutschenreiter

SR In 2020, your 'Letter to a Young Architect' was published in the eponymous series in *The Architectural Review*.¹ In it you mentioned the need to, 'reorient, reinstall, revise our living patterns by reuse, reduce, repair, recycle, repurpose through a process of regression and resistance in order to re-establish the balance to reassure our existence'. How does this conceptual conversation and space work between architects and clients?

MT We're living in a time when there is a revision of things, the reimagining of a lot of things. Every choice and action need to be questioned.

Architects and construction industries are trying to address the recycling of materials and repurposing of spaces. The LEED (Leadership in Energy and Environmental Design) Certification, for instance, was a way to address the issue of climate. The construction industry wanted to become much more responsive. However, this quite often turns into greenwashing rather than it really being green in a truly sustainable sense. LEED is oriented towards the needs of the construction industry. If I build with mud, how do you certify it? Or, when focusing on architectures from the pre-air-conditioning era that were very in tune with the climate, how do you rate those buildings?

OASE *Tabassum is seemingly hinting at the schism between truly building in a sustainable fashion versus technocratic sustainability that essentially perpetuates, or slightly modifies, unsustainable construction rationales. This point is especially interesting as it elucidates the difference between what is perceived and celebrated as rational architecture, built with industrial production, serial repetition and so on, while a reinterpretation of truly rational architecture maybe should be about again taking up practices like repair, recycling and repurposing in which building structures are rational because they are both a sustainable practice and effective way of designing and building.*

SR & PH *Indeed, Tabassum here puts forth repair, repurposing and reuse as rational approaches to architecture, offering sustainable and practicable solutions at low cost. The LEED certification, while providing a globally acknowledged green building rating system, provides practical standards for industrial materials and scaled building projects, but does not serve green projects that use non-industrial materials. While systems like LEED lend themselves well to earlier understandings of rationalist building practices focusing on scale and industrial materials, Tabassum here proposes a different approach to rationalism that emphasises reused and local materials, albeit for smaller-scale building practices.*

1

Marian Tabassum, 'Marina Tabassum: Letter to a Young Architect', *The Architectural Review*, 8 September 2020

De omarming van vergankelijkheid

Een conversatie met Marina Tabassum, Sadia Rahman en Priyanka Hutschenreiter

SR In uw 'Letter to a Young Architect' uit 2020 in de gelijknamige serie in de *Architectural Review*, beschreef u de noodzaak om 'door hergebruik, reductie, reparatie, recyclage en herbestemming de manier waarop we leven opnieuw te oriënteren, te installeren en te herzien om zo, via een proces van regressie en weerstand, een nieuw evenwicht te vinden en ons voortbestaan veilig te stellen'.¹ Welke rol speelt deze conceptuele discussie, deze conceptuele ruimte, in de contacten tussen architect en opdrachtgever?

MT We leven in een tijd waarin veel zaken worden herzien en opnieuw worden verbeeld. Elke beslissing en elke handeling moet ter discussie worden gesteld.

Architecten en bouwbedrijven proberen materialen te recyclen en ruimten andere bestemmingen te geven. De Leadership in Energy and Environmental Design (LEED)-certificering is een voorbeeld van een manier om de klimaatkwestie aan de orde te stellen. De bouwsector wil veel slagvaardiger kunnen optreden. Dit loopt echter vaak uit op groenwassen in plaats van groen bouwen op een werkelijk duurzame manier. De LEED-certificering is afgestemd op de behoeften van de bouwsector. Als je met leem bouwt, hoe certificeer je dat dan? Of, als we het hebben over architectuur van vóór het tijdperk van de airconditioning, die zeer goed was afgestemd op het klimaat, hoe beoordeel je zulke gebouwen?

OASE *Tabassum lijkt hiermee te verwijzen naar het schisma tussen werkelijk duurzaam bouwen, en de technocratische vorm van duurzaam bouwen die in wezen niet-duurzame motieven in stand houdt of slechts minimaal aanpast. Dit punt is vooral interessant, omdat het verschil wordt toegelicht tussen wat wordt gezien en geprezen als rationele architectuur, namelijk architectuur die is gebouwd met behulp van industriële productie, seriefabricage en dergelijke, terwijl een herinterpretatie van 'werkelijk rationele architectuur' wellicht zou moeten betekenen dat praktijken als reparatie, recyclage en herbestemming opnieuw worden opgepakt. Bouwstructuren zijn in dat geval rationeel, omdat ze zowel een duurzame praktijk, als een effectieve manier van ontwerpen en bouwen vertegenwoordigen.*

SR & PH *Tabassum stelt hier inderdaad reparatie, herbestemming en hergebruik voor als rationele vormen van architectonisch ingrijpen: als duurzame en uitvoerbare oplossingen die weinig kosten. Het LEED-certificeringssysteem is weliswaar een wereldwijd erkend beoordelingssysteem voor groen bouwen dat voorziet in praktische normen voor industriële materialen en grootschalige*

MT (continued): I think in terms of materials and have done so from the beginning of my practice. In 1995-1996, when I was a partner in URBANA, we saw buildings that were hundreds of years old being torn down in Old Dhaka and their bricks being piled up to be made into aggregate. Hundreds and hundreds of years of history. The idea that you can just break it down and use the brick in a new concrete mix shows the disconnect, our lack of understanding and appreciation of history, of culture. That was probably the first time the realisation came to me to ask: These are such beautiful bricks enriched with history, why can we not reuse them?

When you talk about the reuse of a material, it quite often doesn't follow the same trajectory as other architecture projects do. With a regular project, you design it and you think about what material would best emphasise the design idea, including the construction system. When you're working with renewable materials, the process is driven by the material and the choices are limited. This process of change is also a product of the time we're living in. What are the pressing issues that are being talked about? I meet with clients who want their project to be environment friendly, but what does environment friendly mean?

In Bangladesh, we have a strong cement lobby and they are trying to prove that brick is unsustainable. They argue that the production of brick uses the topsoil, hence creates more pollution and thus we should get rid of brick. The government has already taken a decision to phase out brick and use

Comfort Reverie, residential building designed by MTA/ Comfort Reverie, woongebouw naar ontwerp van MTA

(en bemeterde) bouwprojecten, maar het is niet toepasbaar op groene projecten waarvoor niet-industriële materialen worden gebruikt. Het LEED-systeem paste wel goed bij eerdere interpretaties van rationalistisch bouwen, die gericht waren op schaal en industriële materialen, maar Tabassum stelt hier een andere opvatting van rationeel voor, één die de nadruk legt op hergebruik en lokale materialen, zij het voor kleinschaliger bouwprojecten.

MT (vervolg): Ik denk in termen van materialen en dat doe ik al vanaf het moment dat ik mijn praktijk startte. In 1995-1996, toen ik partner was bij URBANA, zagen we dat gebouwen van honderden jaren oud in Oud-Dhaka werden afgebroken en hoe de bakstenen werden opgestapeld om tot aggregaat te worden verwerkt. Honderden en honderden jaren geschiedenis. Het idee dat je die gewoon kunt afbreken en de bakstenen voor een nieuw betonmengsel gebruiken, laat de ontkoppeling zien, ons gebrek aan begrip en waardering voor geschiedenis, voor cultuur. Dat was waarschijnlijk de eerste keer dat de vraag tot me doordrong: waarom kunnen we deze mooie, door de geschiedenis verrijkte bakstenen niet hergebruiken?

Wanneer je met herbruikbare materialen werkt, dan verloopt een project vaak anders dan andere architectuurprojecten. Normaal gesproken ontwerp je eerst een project en bedenk je vervolgens welk materiaal het ontwerpidee, inclusief het constructiesysteem, het beste zou ondersteunen. Wanneer je met herbruikbare materialen werkt, wordt het proces gestuurd door het materiaal en zijn je keuzes beperkt. Dit veranderingsproces is ook een product van de tijd waarin we leven. Wat zijn de dringende kwesties waarover gesproken wordt? Ik ontmoet opdrachtgevers die willen dat hun project milieuvriendelijk is, maar wat betekent milieuvriendelijk?

In Bangladesh bestaat een sterke cementlobby die probeert te bewijzen dat baksteen niet duurzaam is. Men beweert dat er voor de productie van baksteen de top laag van de grond verbruikt wordt, wat voor vervuiling zorgt, en dat we dus van baksteen af moeten. De regering heeft al besloten om het gebruik van bakstenen geleidelijk uit te bannen en in plaats daarvan cementblokken te gebruiken. De baksteenlobby is zo zwak, dat die niet in staat is om op een redelijke manier terug te vechten, terwijl portlandcement een van de meest vervuilende stoffen ter wereld is en een grote koolstofvoetafdruk heeft.

SR We zien veel grote, commerciële gebouwen van beton en glas. Het is niet mogelijk om die gebouwen te bewonen zonder enorm veel elektriciteit voor klimaatbeheersing te verbruiken. Daarnaast zijn er ook milieukosten verbonden aan de materialen. U hebt voor uw project Comfort Reverie op een andere manier een gebouw van meerdere verdiepingen ontworpen.

MT Comfort Reverie was een van de eerste projecten die ik met mijn eigen bureau heb ontwikkeld en het enige project dat ik tot nu toe samen met een projectontwikkelaar heb uitgevoerd. De opdracht was eenvoudig: bouw twee appartementen aan weerszijden van een middenkern en gebruik de vierkante meters maximaal. Mijn zorg, vooral bij dat project, was dat de bouwlocatie aan de drukste noord-zuid verkeersas door de stad lag: ondanks de geluidsoverlast moest ik ervoor zorgen dat elke kamer daglicht ontving en geventileerd kon worden.

cement blocks instead. The brick lobby is so weak that it is unable to fight back with reason, while Portland cement is one of the largest polluters in the world with a high carbon footprint.

SR We do see big, commercial buildings of concrete and glass. It's not possible to inhabit those buildings without a huge consumption of electricity for climate control. There is also an environmental cost embodied in the materials. For your project Comfort Reverie you took a different approach to designing a multi-storey building.

MT Comfort Reverie was one of my first projects after starting my own practice, and my only developer project till date. The brief was simple: two apartments on either side of a central core, making optimal use of the available square metres. My concern, especially for that project, was that the land is situated on the main north-south commuter spine of the city: despite the noise I had to ensure light and ventilation in every room.

I've always voiced my opposition to glass buildings in tropical climates. In summer, the amount of energy consumed by unprotected glass buildings for air conditioning is a burden not only on the clients who have to foot the bill, but also on our country's infrastructural needs. The glass buildings are a product of real estate development, because they're quick to build. I've always avoided exposed glass as a material. You need to use glass for light and climate control, but at the same time, it's not necessary to cover the entire building in it.

The idea behind the fins was to ensure light and ventilation, but at the same time to create a façade for the city to enjoy. Every project that you work on shouldn't just satisfy the client's brief, as an architect you must also ask yourself what you want to achieve with that project.

OASE *Comfort Reverie seems to illustrate an architectural practice of change and appreciation that actively intervenes in conventional building methods to deviate from the mainstream building logics. Instead, a more sustainable and fittingly situated way of building has been developed, resulting in an architecture for the city that balances the two contrasting demands of the project and utilises them in an architecturally expressive way.*

SR & PH *Tabassum's approach to the Comfort Reverie project shows how even in large-scale urban projects, where maximising spatial usage is paramount, a restrained approach to material use and careful design can dampen the environmental and social impact of energy overuse. While reused mud and bricks, as she describes earlier, are not always viable materials for large-scale projects, using materials like glass and concrete in measure provides a sustainable rationale to building in a tropical urban centre like Dhaka. The rationalism she proposes here urges restraint as a rational means of large-scale building.*

PH Thinking about what you have been saying concerning the use of glass and how you are talking about brick, which, together with mud and bamboo, is a material you largely choose to work with, these materials are not just environmentally conscious, they are also rooted in historical building practices in this region. So, for us, your approach to making architecture in the future in is also about connecting the past and the present.

Ik ben altijd uitgesproken tegen glazen gebouwen in tropische klimaten geweest. In de zomer is de hoeveelheid energie die onbeschermd glazen gebouwen voor klimaatbeheersing verbruiken, niet alleen een belasting voor de opdrachtgevers die de rekening moeten betalen, maar ook voor de infrastructurele behoeften van ons land. Glazen gebouwen zijn producten van vastgoedontwikkelaars, want de bouw gaat snel. Ik heb onbeschermd glas als bouw materiaal altijd vermeden. Je hebt glas nodig voor lichttoetreding en klimaatbeheersing, maar tegelijkertijd is het niet nodig om het hele gebouw ermee te bedekken.

De vinnen waren bedoeld om licht en ventilatie te garanderen, maar tegelijkertijd om een gevel te creëren waaraan ook de stad plezier kan beleven. Elk project waaraan je werkt, moet niet alleen voldoen aan de eisen van de opdrachtgever, je moet je als architect ook afvragen wat je met dat project wilt bereiken.

OASE *Comfort Reverie lijkt illustratief voor een architectuur van verandering en waardering die actief ingrijpt in conventionele bouwmethoden om af te kunnen wijken van de gangbare bouwlogica. Daarvoor in de plaats is een duurzame en passend lokale manier van bouwen ontwikkeld. Het resultaat is een stedelijke architectuur die de twee contrasterende eisen van het project met elkaar in evenwicht brengt en op een architectonisch expressieve manier inzet.*

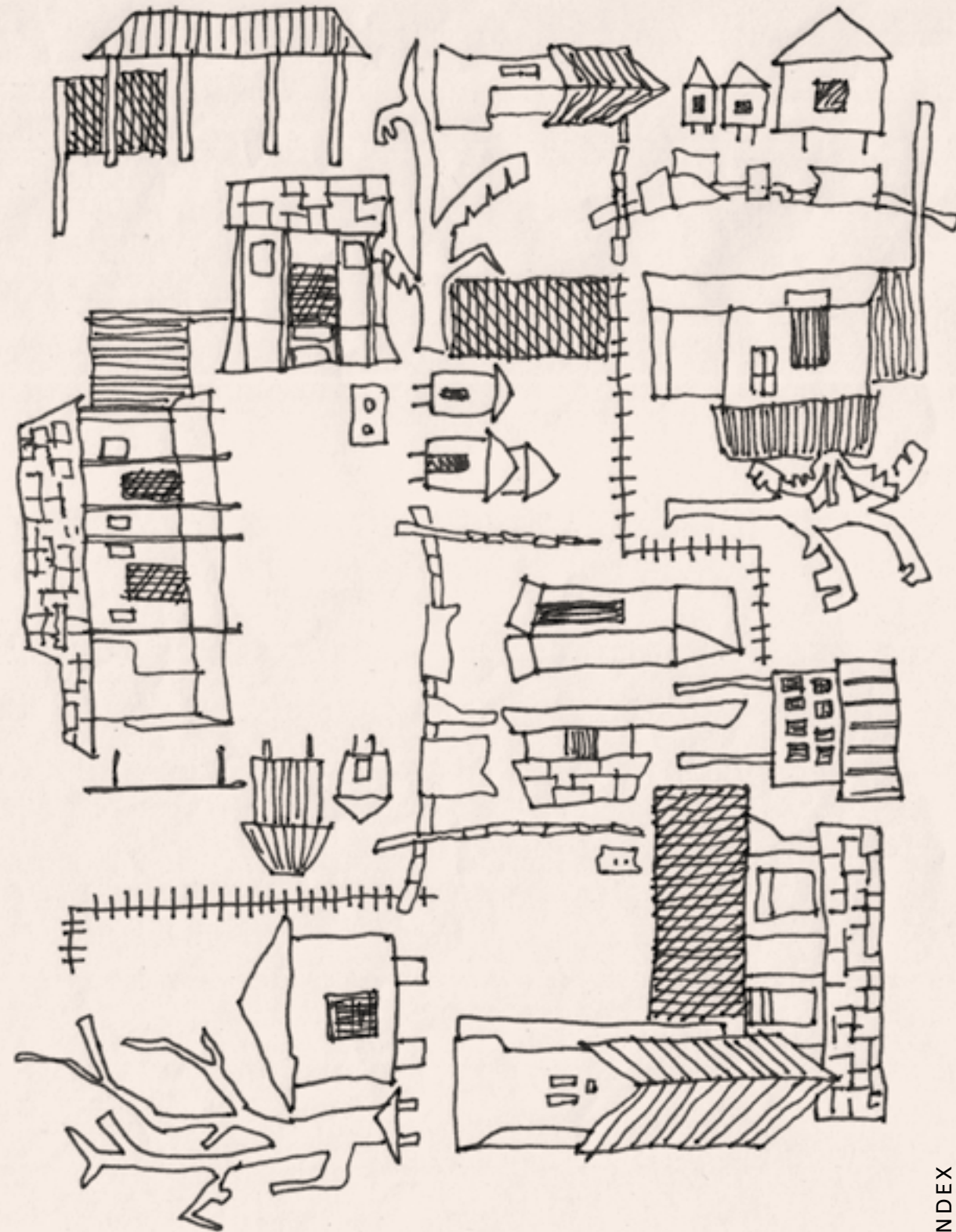
SR & PH *Tabassum's aanpak van Comfort Reverie laat zien hoe, zelfs bij grootschalige stedelijke projecten waar het maximaliseren van het ruimtegebruik van het grootste belang is, een terughoudende benadering van het materiaalgebruik en een zorgvuldig ontwerp de ecologische en maatschappelijke gevolgen van overmatig energieverbruik kunnen beperken. Hoewel het hergebruik van leem en baksteen dat ze hierboven beschrijft, niet altijd haalbaar is bij grootschalige projecten, biedt een terughoudend gebruik van materialen zoals glas en beton een duurzame grondslag voor het bouwen in een tropisch stadscentrum als Dhaka. Het rationalisme dat ze hier beschrijft, spoort aan tot terughoudendheid als redelijke manier om op grote schaal te bouwen.*

PH Even terug naar wat u zei over het gebruik van glas en over baksteen, het materiaal waar u, naast leem en bamboe, het meeste mee werkt: dit zijn niet alleen milieuvriendelijke materialen, maar ze zijn ook geworteld in de historische bouwpraktijk van deze regio. Volgens ons gaat uw opvatting over de manier waarop architectuur in de toekomst gebouwd zal gaan worden dus ook over het verbinden van het verleden met het heden.

MT Ik weet niet of ik een verband probeerde te leggen tussen het verleden en het heden. Voor mij was het altijd een rationele benadering, omdat het een lokale benadering is. Die maakt deel uit van een traditie. We hebben hier geweldige metselaars, prachtig metselwerk.

Architect Rabiul Husain stelde eens een vraag die me altijd is blijven fascineren, namelijk: Heeft de architectuur een moedertaal? Dat is een intrigerende vraag. Is er echt zoiets als een moedertaal?

Op een bepaalde manier wel, want als je de architectuur opvat als een taal, dan spreekt iedere architect een eigen taal. Elke regio heeft een eigen taal en die komt tot stand op basis van de materialen die er te vinden zijn en de manier waarop men er met het lokale klimaat omgaat. Die taal wordt

A drawing for Panigram Eco Resort and Spa, co-designed by MTA with the local community/
Een tekening voor het Panigram Eco Resort and Spa, dat MTA samen met de lokale gemeenschap ontwierp

gemaakt door de lokale bewoners. Als je die drie omstandigheden combineert met lokaal beschikbare technieken en lokale arbeid, lokale ambachtslieden, lokale kennis, enzovoort, dan ontstaat er een taal die eigen is aan die plaats. Dus ik zou zeggen: dat is de moedertaal van de architectuur en dat is ook waarom ik altijd weer teruggrijp op lokale materialen.

PH Hoe ontstond deze interesse in vernaculaire en traditionele, lokale architectuur?

MT Ik raakte geïnteresseerd in deze manier van werken door het Panigram-project. Dat is een resort dat is opgezet door Kristin Boekhoff, een Fulbright-student uit de Verenigde Staten. Het was haar idee om een resort te bouwen dat mensen zou overhalen naar Bangladesh te gaan en vooral om hen een authentiek begrip van de delta te geven. Toen ze naar me toe kwam met dat idee, had ze niets: geen geld en geen land, alleen maar een idee. We maakten samen een visieboek en vanaf 2008 begon ze stukje bij beetje land te kopen en investeerders aan te trekken.

In 2011 was er daadwerkelijk een bouwplaats die we konden bezoeken. Het kostte wat tijd, maar ondertussen waren we in Jessore, documenteerden we de dorpen rondom de bouwplaats en legden contact met de mensen. Het was de eerste keer van mijn leven dat ik zo lang in dorpen verbleef. Ik leerde er veel over de manier waarop mensen met de natuur leven. Dit inzicht groeide uit tot een passie en tot de overtuiging dat de architectuur over dit soort waarden zou moeten gaan. Zelfs als je in een stad bouwt, waar je waar-

A building at Panigram Eco Resort and Spa, co-designed by MTA with the local community/ Een gebouw op het Panigram Eco Resort and Spa, dat MTA samen met de lokale gemeenschap ontwierp

MT I don't know if I was trying to draw a connection between the past and the present. For me, it was always a rational response because that's local. It's part of a tradition. We have great masons, beautiful brickwork.

Architect Rabiul Husain once asked a question that has always fascinated me, namely: Does architecture have a mother tongue? This is an intriguing question. Is there really such a thing as a mother tongue?

In a way there is, because if you take architecture as a language, every architect speaks a language. Every region has a language and that is created by the material of that place and the response to the local climate. It has also been made by local people. If you combine these three and the local technology that is available, and local labour, local artisans, local knowledge, etcetera, it will create a language which is of that place. So, I would claim that to be the mother tongue of architecture and that is why I kind of always circle back to the localness of the material.

PH How did you become interested in vernacular and traditional, local architectural practices?

MT I became interested in these practices because of the Panigram project. It's a resort that was initiated by Kristin Boekhoff, a Fulbright scholar from the United States. Her idea was to build a resort to bring people to Bangladesh and especially give them the authentic understanding of the delta. When she approached me with her idea, she had nothing: no money and no site, just an idea. We created a vision book together and from 2008 onwards she slowly started the process of buying land and bringing in investors.

We were able to visit an actual site in 2011. It took a while, but what happened in the meantime was that we were on site in Jessore, documenting the villages surrounding the site and engaging with people. That was the first time in my life I spent time in villages for such a long time. It gave me a lot of insight into how people live with nature. Understanding this became a passion for me and a conviction that these values are what architecture should be about. Even if you build in a city – it may not be a process of building with mud – but the values can remain the same. That is something we need to adapt and appropriate wherever we are building.

SR It's really moving to hear you talk about the Panigram project. We have up to now been using 'vernacular architecture' to describe these practices and I was wondering whether that is your preferred term.

MT *Architecture of people* is how I like to address it. I've done some research on the origin of the word vernacular and it doesn't do justice to the consistency of the Panigram project. I say architecture of people and architecture of power, that's how I like to put it.

Architecture of people has always been about evolving, constantly adapting to changes and is never static, never permanent. It's alive and always incrementally going through changes. Changes of material and changes of construction techniques. As a family grows, there is a certain incrementality, it's always about change and adapting to it. Architecture of power has instead always sought to be permanent and static, as in that it will be there forever. It's not just about political power, but also power of religion, power of culture, financial power. Power of so many things.

schijnlijk niet met leem bouwt, kun je die waarden in ere houden. Dat zouden we moeten veranderen en ons eigen moeten maken, wáár we ook bouwen.

SR Ik vind het heel bijzonder om u over het Panigram-project te horen praten. We hebben tot nu toe de bewoording 'vernaculaire architectuur' gebruikt om deze bouwstijl te beschrijven en ik vroeg me af, of die uw voorkeur heeft.

MT Ik zou het de *architectuur van de mensen* willen noemen. Ik heb wat onderzoek gedaan naar de herkomst van het woord vernaculair en dat doet geen recht aan de consistentie van het Panigram-project. Ik noem het de architectuur van de mensen en de architectuur van de macht, zo zou ik het zeggen.

De architectuur van de mensen is altijd aan het evolueren, zich voortdurend aan het aanpassen aan veranderingen, en is nooit statisch, nooit permanent. Ze leeft en ondergaat voortdurend en geleidelijk veranderingen. Andere materialen en andere bouwtechnieken. Als een gezin groeit, is er sprake van een zekere geleidelijkheid, het gaat altijd om veranderingen en om aanpassingen aan gewijzigde omstandigheden. De architectuur van de macht daarentegen heeft er altijd naar gestreefd om permanent en statisch te zijn, alsof ze er altijd zal zijn. Het gaat niet alleen om politieke macht, maar ook om religieuze macht, culturele macht, financiële macht. Macht over zoveel zaken.

Wanneer we afstuderen als architect, hebben we de ambitie om iets te bouwen dat tijdloos is. Maar toen wij in nauw contact kwamen met architectuur van de mensen, vooral in het geval van Panigram, begon ik me te realiseren dat rationeel gezien bouwen, als het over mensen gaat, nooit permanent is. Het gaat altijd om evolutie.

Opgeleide architecten zijn altijd op zoek naar problemen die ze kunnen oplossen met architectonische middelen en die zijn soms indrukwekkend en verontrustend. Als je op het platteland werkt, dan kun je dat niet doen. Je moet de matrix begrijpen, je beschikbaar houden voor de mensen, voor hun behoeften, en dan ingrepen doen die de mensen, hun levensonderhoud, hun levensstijl, hun omgeving niet overweldigen, maar hun omstandigheden verbeteren. Interventies moeten heel fijngevoelig en weloverwogen zijn.

PH Tot slot wilden we het hebben over ongelijkheid. U sprak eerder over de verbreding van het handelen van de architect. Hoewel de middenklasse groeit, we allemaal steeds hogere verwachtingen hebben en op een bepaalde manier willen leven, legt dit paradoxaal genoeg veel druk op het milieu, de economie en de gemeenschap, en creëert het ook veel ongelijkheid. Ziet u uw bureau en de architectuur in het algemeen als een plaats van verzet tegen die ongelijkheid?

MT Ik weet niet of ik in algemene zin van verzet zou spreken, maar het is belangrijk om zulke kwesties te adresseren.

Ik heb dit onderwerp aan de orde gesteld in mijn studio's toen ik aan de universiteit doceerde, maar in de stad Dhaka, waar een groot aantal mensen in zeer moeilijke omstandigheden leeft, heb ik het huisvestingsprobleem niet echt weten aan te pakken. Mensen hebben geen woning, de huren zijn er het hoogst en de bevolking leeft onder de meest moeilijke, onmenselijke omstandigheden. De stad heeft hen nodig, maar biedt hun geen goede

When we graduate as architects, our ambition is to build something that is timeless. But when we came into close contact with architecture of people, especially in the case of Panigram, I began to realise that rationally speaking, building, when it comes to people, is never permanent. It's always about evolution.

Architects by training are looking for problems to solve through architectural responses that are at times imposing and unsettling. Working in the countryside, you cannot do that. You need to understand the matrix, be available to the people, to their needs and then make interventions that are not imposing on them, their livelihood, their lifestyle, their environment, but enhancing it. Your interventions have to be very sensitive and sensible.

PH To end, we wanted to talk about inequality. You've talked about expanding the agency of the architect. Even though the middle class is growing, and we all have increasingly higher expectations of how we want to live, this, paradoxically, is putting a lot of pressure on the environment, on the economy, on communities and creating a lot of inequality as well. Do you see your practice and architecture in general as a site of resistance to inequality?

MT I don't know if it is resistance in general, but addressing the issues is important.

I've taught and talked about it in my studios at universities, but I haven't really addressed the housing issue in the city of Dhaka, where a large number of people are living in very difficult situations. People have no housing, rents are highest there and the population lives in the most difficult, inhuman conditions. The city needs them, but the city doesn't offer them a proper living environment. It's a paradoxical relationship. The government has no plan for low-income housing and the developers don't have an answer to that because it's not profitable. There is no economic or business model that offers a solution to the low- to middle-income housing crisis. Architecture alone cannot solve a problem as large as this.

leefomgeving. Het is een paradoxale relatie. De overheid heeft geen plannen voor woningen voor mensen met lage inkomens en de ontwikkelaars hebben geen interesse, omdat het bouwen van dergelijke woningen niet winstgevend is. Er is geen economisch of bedrijfsmodel dat een oplossing biedt voor de huisvestingscrisis waarin mensen met lage tot middeninkomens verkeren. Architectuur alleen kan zo'n groot probleem niet oplossen.

Vertaling: InOtherWords, Maria van Tol

Urban Assemblage, Repair and *Ragionevolezza*

A Correspondence between Filippo Cattapan and Angelo Lunati

Caro Angelo,

More than a perspective to be reconsidered, rationalism seems to be a way of thinking that is very much still with us. You could even say it's the guiding spirit behind most of the new buildings in Milano today. Unfortunately, this current incarnation of rationalism tends to be rather reductive, boiling down the complexity of the city and its buildings to a series of technical, functional or even commercial issues.

And yet Milano has a long history of producing alternative forms of rationalism that have revised and expanded the modern tradition. Especially after the Second World War, there were significant attempts to broaden the idea and practice of contemporary architecture by questioning the abstract, monolithic tendencies of early twentieth-century modernism. Even though these experiments date back at least 50 years, they suggest a direction that still seems meaningful.

Here, I'm thinking of the Torre Velasca. Its specific kind of *realismo* is primarily a technical and constructive form of rationalism, even if it displays a number of notable hybrid traits.¹ It draws on Viollet-le-Duc and the tradition of Perret but also resonates with the French and especially English brutalism of those post-war years.²

Onsitestudio's projects for Pirelli and for Porta Garibaldi follow the same course: they're shaped by a complex negotiation not only with the client but also with the character and memory of the city.

A presto,
Filippo

Caro Filippo,

What's different today is that we can no longer deal with abstraction or the rationality of form in such pure or absolute terms, as architecture comes down more and more to questions of transformation, to negotiating the conditions of places that have already been configured – and are sometimes also already compromised. It's a fate common to all European cities, but the case of Milano is rather exceptional, as we had this incredibly fruitful post-war period of experimentation that gave rise to an anti-dogmatic architecture that was able to respond not only to the task of rebuilding the war-torn city, but also to its rich cultural heritage. It left us with a legacy – of both buildings and theoretical speculation – that we cannot avoid engaging with, as architects working in the city today.³

1

Angelo Lunati, *Ideas of Ambiente: History and Bourgeois Ethics in the Construction of Modern Milan 1881-1969* (Zurich: Park Books, 2020), 159-218.

2

Ernesto Nathan Rogers, *Auguste Perret* (Milan: Il Balcone, 1955).

3

Angelo Lunati, 'The Spirit of Milano', *Casabella* 946 (2023), 18-27.